OOGGETUIGEN VAN HET ANTISEMITISME

Europese Jodenhaat in meer dan veertig teksten

Samengesteld en ingeleid door
Emile Schrijver en Ruth Peeters

2025 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 samenstelling en inleiding Emile Schrijver en Ruth Peeters
Omslagontwerp Robbie Smits
Omslagbeeld Finkelstein Collection
Foto auteurs Jeannette Huisman
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5691 6

Inleiding

Jodenhaat is van alle tijden. Toch, of misschien juist daardoor, is de definitie van antisemitisme nog altijd omstreden. Bij Moritz Steinschneider (1816-1907), een van de grootste negentiende-eeuwse Joodse geleerden, vinden we in 1860 het eerste gedocumenteerde gebruik van de term 'antisemitisch'. De impliciete verwijzing naar Semieten is daarin feitelijk onjuist. Daarmee zouden de nazaten van de Bijbelse figuur Sem (Genesis 5-7) worden bedoeld en dat zijn de bewoners van het Midden-Oosten in de breedste zin van het woord. Dat is bevreemdend, want juist Steinschneider wist ongetwijfeld beter. Het ligt voor de hand dat de term is ingegeven door de benaming van talen uit het Midden-Oosten als Semitisch, maar dan blijft het opmerkelijk dat met antisemitisme wordt verwezen naar de gebruikers van slechts één Semitische taal, Hebreeuws, namelijk de Joden.

De term 'antisemitisme' werd pas gangbaar toen de Duitse radicale denker Wilhelm Marr (1819-1904) die ging gebruiken, mogelijk als een enigszins verhullend pseudowetenschappelijk alternatief voor meer expliciete termen. Marr wordt door velen gezien als de grondlegger van het moderne, politieke en raciale, en dus niet primair religieuze antisemitisme. Zijn belangrijkste bijdrage daaraan is ongetwijfeld zijn publicatie uit 1879, *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrachtet* ('De overwinning van het Jodendom op het Germanendom. Beschouwd vanuit een niet-confessioneel standpunt'). Hij was het die het begrip antisemitisme voor Jodenhaat definitief muntte, zij het dat hij het in dit boek alleen over Semieten en semitisme heeft, en nog niet over antisemitisme. Dat woord werd voor het eerst gebruikt rond de oprichting door Marr in datzelfde jaar van het eerste antisemitische genootschap in Duitsland, de Antisemiten-Liga.

Het uitgangspunt van Marrs theorieën was dat de Joden een ander ras waren dan de Germanen (niet de Duitsers), een semitisch ras, dat ook direct met de financiële macht verbonden was. Hij beweerde dat de Joodse religie van zijn belijders verlangt dat ze alle niet-Joden haten. Het was volgens hem aan de Joden zelf te wijten, aan hun destructieve energie, dat ze van oudsher met andere volkeren in conflict kwamen. Ze waren van nature lui, maar listig, en vanuit de steden hadden ze sinds de Middeleeuwen hun financiële macht uitgebreid. Dat had ook al geleid tot de middeleeuwse Jodenhaat. Hun handelen en financiële macht hadden ongemerkt tot een *Verjudung*, 'Joods-worden', van de Germaanse cultuur geleid. De Joodse invloed op de Germaanse cultuur was onontkoombaar en bedreigde de zuiverheid van het Germaanse ras.

Naar aanleiding van de keuze om de Joden vrije uitoefening van hun godsdienst toe te staan schreef Marr:

> De Joodse geloofsbekentenis vormde niets meer dan de statuten van een volk dat een staat in de staat was. En deze nevenstaat, ofwel tegenstaat, verwachtte voor zijn leden heel specifieke financiële materiële voordelen. Het ging om die politieke gelijkstelling, want in het burgerlijke leven had het Jodendom de facto allang een dominante, toonaangevende positie bereikt. Zo dominant dat christelijke staten Joodse bankiers tot baron maakten, hoewel deze semitische baronnen geen gemeenteraadslid e.d. konden worden. Niemand kwam op het idee dat het Joodse vraagstuk een sociaal-politiek probleem was. Men bleef zichzelf gewoon wijsmaken, wat men zichzelf al 1800 jaar lang had wijsgemaakt, namelijk dat dit over vrijheid van godsdienst of geweten zou gaan. En daardoor werd dankzij de emancipatie van de Joden de sociaal-politieke inbraak van het Jodendom in de Germaanse maatschappij wettelijk ingewijd. Een de facto al bestaande vreemde overheer-

> sing werd wettelijk erkend. Een vreemde overheersing die het, plat gezegd, zo ver had weten te schoppen dat ze allang de dictatuur over het financiële systeem van de staat naar zich toe had getrokken – de *nervus rerum gerendarum* [*pecunia*] ('geld, de ziel van alle ondernemingen') – en daarin de semitische beschikkings- en manipulatiegeest had geïnjecteerd.

Eerder geformuleerde ideeën van Karl Marx (1818-1883) sloten overigens goeddeels aan bij die van Marr. Al in 1844 was zijn *Zur Judenfrage* ('Over het Joodse vraagstuk') verschenen, dat een antwoord was op het antisemitische pamflet van Bruno Bauer (1809-1882), *Die Judenfrage* uit 1843, over het Joodse streven naar politieke emancipatie. Marx zette Joden daarin neer als handelaren en hun geloof als kapitalisme, in tegenstelling tot het socialisme en het communisme. Hij noemde geld hun god. Kortom, hij verstevigde de stereotypering van de Jood die zich bezighoudt met geldzaken.

Het is verder van belang hier te wijzen op de grote polemiek die tussen 1879 en 1881 ontstond over dat Joodse vraagstuk. Die was in gang gezet door een artikel van de conservatieve historicus Heinrich von Treitschke (1834-1896), die zitting had in de Reichstag. Net als veel van zijn in deze bundel opgevoerde tijdgenoten betoogde Von Treitschke dat de Joden een gevaar vormden voor de nationale eenheid, omdat ze het geschenk van de Duitse emancipatie niet honoreerden met hun volledige assimilatie in de maatschappij. Ze ondermijnden slechts en bleven doelbewust een vreemde entiteit. Zowel Von Treitschkes politieke tegenstanders als vele leidende Joodse intellectuelen reageerden daarop met grote afkeuring. Wat het grote publiek echter zag, was een Joodse elite die een vooraanstaande Duitse intellectueel aanviel. Het was deze polemiek, die nu bekendstaat als de *Berliner Antisemitismusstreit* maar eerder als *Treitschkestreit* of *Treitschkiade*, die ervoor zorg-

de dat het begrip 'antisemitisme', na de introductie door Steinschneider en Marr, definitief gemeengoed werd.

Hiermee is lang genoeg stilgestaan bij de vraag of het woord 'antisemitisme' etymologisch juist is. Het is inmiddels zo ingeburgerd dat iedereen weet wat ermee bedoeld wordt. Net als bij het problematische woord 'Holocaust' – dat in het Grieks 'brandoffer' betekent maar in de meeste talen verwijst naar de moord op zes miljoen Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog – trekt de taal zich niet altijd wat aan van de etymologie. Er is misschien wel reden om de vraag te stellen of in ons huidige geopolitieke klimaat de term 'antisemitisme', net als 'zionisme', niet zó veel interpretaties heeft gekregen dat hij verwarrend is geworden. Dat laatste verklaart de veel eenduidiger keuze voor het woord 'Jodenhaat' in de ondertitel van dit boek.

Het voert te ver om alle definities van antisemitisme hier de revue te laten passeren, maar een aantal van de meest actuele kan niet onbesproken blijven. De International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) hanteert de volgende in 2017 geformuleerde werkdefinitie:

> Antisemitisme is een bepaalde perceptie van Joden die tot uiting kan komen als een gevoel van haat jegens Joden. Retorische en fysieke uitingen van antisemitisme zijn gericht tegen Joodse of niet-Joodse personen en/of hun eigendom en tegen instellingen en religieuze voorzieningen van de Joodse gemeenschap.

Daar is weinig tegen in te brengen, en dat gebeurt ook nauwelijks. Delen van de toelichting, namelijk die waarin het over de staat Israël gaat, vormen gezamenlijk soms wel een steen des aanstoots: 'Er is bijvoorbeeld sprake van een uiting van antisemitisme wanneer de staat Israël, opgevat *als een Joods collectief gegeven* [onze cursivering], in het vizier wordt genomen. Let wel: een kritische

houding tegenover Israël die vergelijkbaar is met de kritiek die wordt geuit tegen gelijk welke andere staat, is niet als antisemitisch te bestempelen.' 'Het Joodse volk het recht op zelfbeschikking ontzeggen, bijvoorbeeld door te beweren dat het bestaan van de staat Israël is ingegeven door racistische overwegingen.' 'Met twee maten meten, in die zin dat van de staat Israël een bepaald gedrag wordt geëist dat niet van andere democratische naties wordt verwacht of verlangd.' 'De symbolen en de beeldtaal gebruiken die bij het klassieke antisemitisme horen (bijvoorbeeld de bewering dat Jezus werd vermoord door de Joden of het bloedsprookje) om Israël of de Israëli's te typeren.' 'Het huidige beleid van Israël vergelijken met het beleid van de nazi's.' 'De Joden collectief verantwoordelijk stellen voor de daden van de staat Israël.'

De werkdefinitie van de IHRA is dus niet overal onomstreden, ondanks het feit dat zij door veel landen, inclusief Nederland, België en Duitsland, officieel onderschreven wordt. De concentratie op Israël in de voorbeelden van de IHRA-definitie en de toenemende polarisatie van het debat daarover, die nog altijd gaande is, heeft geleid tot het formuleren van een aantal alternatieve definities. De bekendste is de *Jerusalem Declaration on Antisemitism* uit 2021, opgesteld in opdracht van het Van Leer Institute. Dat is een in Jeruzalem gevestigd onafhankelijk onderzoeksinstituut van linkse signatuur. De verklaring is opgesteld om ruimte te bieden aan precisering van ons begrip van antisemitisme en legt het, aan de hand van vijftien uitwerkingen, uit als:

> Discriminatie, vooroordeel, of geweld tegen Joden als Joden (of Joodse instellingen als Joods).

In de uitwerkingen wordt kritiek op de politiek van de staat Israël genuanceerd en wordt niet iedere vorm van kritiek als antisemitisch geïnterpreteerd. De IHRA-definitie biedt die vrijheid volgens

critici minder. Zowel de IHRA-werkdefinitie als de alternatieve Jeruzalemse tekst voldoet om de hier gekozen teksten te definiëren. De discussie over de voorbeelden is daarvoor minder relevant.

Er is ook reden tot historische (of eigenlijk: chronologische) precisie in het gebruik van de term 'antisemitisme', die zoals hierboven besproken pas in de negentiende eeuw gangbaar werd. Er wordt door historici zeer verschillend gedacht over de vraag of de klassieke bronnen die zich negatief over Joden uitspreken en waarvan hier een aantal voorbeelden is opgenomen, al onderdeel uitmaken van het antisemitisch repertoire. De agressie van de schrijvers richt zich immers primair, maar niet alleen, op het Joodse monotheïsme en op de Joodse onwil zich te voegen naar de gewoonten van het land waarin zij leven. Dus er is zeker sprake van discriminerende taal over de religie van de Joden, die als minderheid ook als anders worden weggezet, maar veel gelaagder dan dat lijkt het ongemak meestal niet te zijn.

Met de opkomst van het christendom in de eerste eeuwen na de jaartelling, en zeker in de loop van de Middeleeuwen, verandert dat. Het monotheïsme kon de Joden moeilijk nog verweten worden. Daarvoor in de plaats kwam het verwijt van de christenen dat de Joden Jezus Christus hadden afgewezen als de Messias, en dat ze zich schuldig hadden gemaakt aan zijn moord. In zijn *How the West Became Antisemitic. Jews and the Formation of Europe, 800-1500* uit 2024 wijst de Amerikaanse historicus Ivan Marcus erop dat Joden en christenen elkaar in de Middeleeuwen ook heftig bestreden op de kwestie van het door God uitverkoren volk. Hij laat duidelijk zien hoe het feit dat de Joden een integraal onderdeel uitmaakten van de Europese maatschappijen betekende dat christenen en Joden veel met elkaar te maken hadden, handel met elkaar dreven en elkaars religieuze leven gadesloegen. Dat heeft alle mogelijke wederzijdse uitingen van afkeuring, provo-

catie en agressie tot gevolg gehad, dus ook van Joodse kant. Marcus benadrukt echter ook hoe de minderheidspositie die de Joden onherroepelijk innamen in het middeleeuwse Europa uiteindelijk een ideale voedingsbodem bleek voor een zich steeds verder ontwikkelende Jodenhaat.

Volgens Ivan Marcus kwam antisemitisme in de loop van de Middeleeuwen tot volle ontwikkeling. Hij wijst de keuze van veel geleerden af om de term 'anti-judaïsme' te gebruiken voor de antieke en premoderne Jodenhaat die religieus geïnspireerd is en antisemitisme voor de modernere politieke en raciale variant. Dat zou namelijk suggereren dat het latere niet uit het eerdere is voortgekomen. Hij wijst er bovendien op dat het christendom uiteindelijk meer moeite had met de Joden die de Joodse godsdienst beleden dan met de godsdienst zelf. De haat richtte zich dus wel degelijk ook op de mensen, en niet alleen op wat ze beleden. In zijn *Korte geschiedenis van het antisemitisme* uit 2022 gebruikt de Duitse geleerde Peter Schäfer het woord 'antisemitisme' op dezelfde manier, voor elke historische vorm van Jodenhaat, met een vergelijkbare, zij het op minder contemporain-christelijke en Joodse bronnen gebaseerde onderbouwing.

In de inleidingen bij de tekstvoorbeelden in deze bloemlezing is ervoor gekozen het woordgebruik te laten bepalen door de besproken bron. Dat heeft ertoe geleid dat bij de meeste premoderne bronnen het begrip anti-Joods is gebruikt.

Dit boek volgt op een reeks eerdere boeken met ooggetuigenverslagen. Maar wat zijn dat? Het begrip 'ooggetuige' is hier, net als in sommige andere boeken in die reeks, niet per se eenduidig, alleen al door de grote tijdspanne die dit boek afdekt.

Allereerst werd in verschillende fasen in de geschiedenis op verschillende plekken op heel verschillende wijze verslag gedaan van historische gebeurtenissen, bepaald door ideologische, reli-

gieuze, literaire of andere mogelijke overwegingen. Door de grote afstand tot de feiten zijn de historische betrouwbaarheid en de verifieerbaarheid van de feiten niet dezelfde als die van contemporaine bronnen. Dat probleem strekt zich overigens tot ver buiten deze bloemlezing uit, en is op grote delen van de geschiedwetenschappen van toepassing. Het woord 'ooggetuige' suggereert bovendien een directe verslaglegging van bepaalde historische gebeurtenissen, die echter in veel bronnen niet te vinden is. Toch is de lezer in dit boek vaak letterlijk ooggetuige van grove uitingen van Jodenhaat. In dit geval wordt de definitie van ooggetuigenverslag uitgebreid naar 'een verslag uit de tijd van de gebeurtenis.' De inleidingen bij de gekozen teksten voorzien de gekozen bronnen zoveel mogelijk van perspectief en context. Deze keuze zorgt ervoor dat een groter arsenaal aan beschikbare bronnen voor dit boek gebruikt kon worden.

Er zijn vele duizenden teksten die in aanmerking hadden kunnen komen voor opname in dit overzicht. Een van de eerste keuzes was daarom om de selectie te beperken tot Europa. Antisemitische teksten uit andere werelddelen zijn hier dus buiten beschouwing gelaten, maar de lezer zal begrijpen dat beperkingen onvermijdelijk waren. Dat betekent dat voorbeelden uit Noord- en Zuid-Amerika, uit de islamitische wereld en uit de rest van Azië en Afrika (behalve als onderdeel van het Romeinse Rijk) en zelfs uit Australië hier niet zijn opgenomen. Veel van die teksten veronderstellen ook inzicht in de lokale en nationale geschiedenis die bij de samenstellers niet aanwezig is.

Een tweede lastige keuze was waar op te houden. De Tweede Wereldoorlog is de ultieme uiting van tot politieke ideologie en systeem verheven Jodenhaat en daarmee ook de uiterste referentie voor het zichtbaar maken van de gevolgen van Jodenhaat. Tegelijk is het aanbod aan ooggetuigenverslagen wereldwijd overweldigend en het aantal publicaties hiervan bijkans oneindig. Het meest

recente, indrukwekkende voorbeeld daarvan in het Nederlandse taalgebied is Arnon Grunbergs *Bij ons in Auschwitz* uit 2020. Hier is daarom besloten de Tweede Wereldoorlog grotendeels buiten beschouwing te laten. Uitzonderingen hierop vormen verwijzingen en citaten uit door aanhangers van het nazisme gepubliceerde oudere bronnen, zoals de inleidende tekst bij Luthers *Über die Juden und ihre Lügen*, die in 1941 in Nederlandse vertaling verscheen, of bij de *Protocollen van de Wijzen van Sion*, die in 1940-41 in het nazistische blad *De Misthoorn* werden afgedrukt. Een andere uitzondering is de laatste opgenomen tekst, over de harteloze omgang met veel Joodse oorlogspleegkinderen, die laat zien dat er kort na de oorlog nog niet veel was veranderd. Dit is wel de enige keer dat de complexe nasleep van de Holocaust in dit boek aan de orde komt. De discussies rond herdenkingen, Holocaustontkenning en Holocaustnivellering blijven hier verder achterwege.

Een andere reden om rond de Tweede Wereldoorlog te stoppen is de oprichting van de staat Israël in 1948, en met name de rol van dat land in de geopolitieke realiteit van de laatste decennia. Joden in de diaspora worden regelmatig in meer of mindere mate agressief verantwoordelijk gehouden voor de politiek van Israël. Aan de andere kant schrikken de opeenvolgende rechtse Israëlische regeringen er niet voor terug om kritiek op Israël antisemitisch te duiden en daarbij te verwijzen naar de Holocaust. Hoe complex dat kan worden, blijkt uit de bespreking hierboven van de IHRA-definitie van antisemitisme. Het doel van *Ooggetuigen van het antisemitisme* is om zonder politieke stellingname inzicht te verschaffen in de geschiedenis en de ontwikkeling van het Europese antisemitisme in al zijn diversiteit en complexiteit, aan de hand van zo veel mogelijk verschillende historische bronnen.

De bronnen worden chronologisch gepresenteerd. Dit biedt de lezer de mogelijkheid om een ontwikkeling te zien in het Europe-

se antisemitisme. Die begon met verzet tegen de andersheid van de Joden met hun ene, onzichtbare God en werd gevolgd door christelijke dwang om zich te bekeren tot het 'ware geloof'. Daarna werden Joden beschuldigd van godsmoord en verantwoordelijk gehouden voor allerlei vormen van onheil (onder andere oorlogen en epidemieën). En ten slotte werd 'de Jood' bestempeld als een vreemde entiteit, een gevaar voor de staat, met de daarbij behorende verbrandingen, verbanningen, opsluitingen en valse processen. Met het gedeeltelijk verdwijnen van de religieuze obsessie is die laatste vorm verworden tot de politieke en racistische variant van het antisemitisme die in de hele negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw dominant werd.

Deze opsomming is natuurlijk niet volledig representatief, en hetzelfde geldt voor de keuze van drieënveertig teksten uit vele duizenden. Zo is er bijvoorbeeld geen tekst opgenomen die exclusief gaat over zogenaamde hostieschendingen. Dat is een absurde beschuldiging die duizenden keren herhaald is, vanaf de katholieke Middeleeuwen tot in de moderne tijd, zoals Ewoud Sanders recent in een aantal publicaties over katholieke kinderverhalen heeft laten zien. De hostie is in de katholieke kerk een stukje gewijd, meest ongezuurd brood dat door het dogma van de 'transsubstantiatie', de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Jezus Christus, deel ging uitmaken van rituele moordfantasieën. Joden werden ervan beschuldigd gewijde hosties te hebben 'geschonden' door ze te stelen en te doorboren, zodat ze zouden gaan bloeden. De Joden zouden er daarmee op uit zijn Jezus keer op keer te martelen.

In de negentiende eeuw komen net zo goed zaken wel als niet aan bod. Het aantal bronnen, vooral uit Duitsland, is enorm en het aantal gebeurtenissen is groter dan in enkele tientallen teksten kan worden afgedekt. Ook komt niet ieder land volledig aan bod. De rabiaat antisemitische Weense burgemeester Karl Lueger

(1844-1910) is enerzijds schatplichtig aan zijn Duitse voorgangers, die wel worden genoemd, maar anderzijds een representant van het specifieke antisemitische klimaat van het Oostenrijk van de *Jahrhundertwende*, de decennia rond 1900. Hetzelfde geldt voor Rusland, dat gerepresenteerd wordt door de beruchte *Protocollen van de Wijzen van Sion*. De vele Russische pogroms en andere uitbarstingen van antisemitisch geweld hebben we hier buiten beschouwing gelaten. Het geldt, uiteindelijk, zelfs voor Nederland en België, waar het aanbod aan antisemitische bronnen helaas ook vele malen groter is dan hier kon worden getoond.

Tot slot: veel van de hier gepresenteerde bronnen, die zijn gekozen uit het reservoir aan Europese antisemitische teksten, verschijnen in deze bundel voor het eerst in Nederlandse vertaling. Sommige van die teksten zijn vertaald op grond van reeds bestaande vertalingen en vervolgens zoveel mogelijk gecontroleerd tegen de grondteksten. De oudere Nederlandse teksten zijn niet volgens de regels van de klassieke filologie opgenomen, maar geredigeerd opdat ze voor de moderne lezer toegankelijker worden. Naamvallen zijn vaak verwijderd, oude spelling (zoals de sch in plaats van de s, en dubbele klinkers in open lettergrepen) is aangepast aan de moderne spellingsconventies en spellingsinconsistenties zijn grotendeels rechtgetrokken. Een enkele keer is ingegrepen in de nogal grillige interpunctie. De gebruikte bronnen en de betrokken vertalers worden alle vermeld in de bibliografie.

4de eeuw v.Chr./1ste eeuw v.Chr.

Diodoros van Sicilië over die anderen, de Joden

Sicilië

De Griekse Hekataios van Abdera (ca. 360 v.Chr.-ca. 290 v.Chr.) was in zijn tijd een beroemd historicus. Hoewel er geen eigen werk van hem bewaard is gebleven, zijn er veel latere auteurs geweest die naar zijn werk verwezen en Hekataios citeerden. Een van die auteurs is de Griekse geschiedschrijver Diodorus Siculus of Diodoros van Sicilië (eerste eeuw v.Chr.), die vertelt dat Hekataios van Abdera een geschiedenis van Egypte schreef. In het tekstfragment hieronder herhaalt hij wat hij in het verloren gegane werk van Hekataios heeft gelezen.

Dit stuk is opgenomen omdat het, voor zover is na te gaan, de oudste bron is waarin Joden op een negatieve manier worden genoemd. Het gaat hier zeker nog niet om 'hard' antisemitisme; geen verhalen over Joden die wereldheerschappij nastreven, of die kinderen ontvoeren en vermoorden om hun bloed als ingrediënt voor matses te gebruiken. Antisemitisme begint als een antipathie tegen de Joden, die zich afzonderen en die leefregels hebben die afwijken van de gewoonten van de volkeren om hen heen. Wat de Joden ook anders maakt is hun god, die in tegenstelling tot de andere goden geen menselijke gedaante heeft en van wie geen beelden mogen worden gemaakt. Die andersheid zorgde blijkbaar voor ongenoegen onder de mensen die daar hetzelfde over dachten. Volgens Hekataios waren de Joden dan ook 'asociaal' en 'intolerant'. Het lijkt

erop dat er weinig is veranderd: andersheid wordt zelden beloond en vaak bestraft.

Nu we verslag gaan doen van de oorlog tegen de Joden, lijkt het me nuttig om eerst kort uiteen te zetten hoe dit volk zich vanaf zijn oorsprong heeft uitgebreid en welke gebruiken het kent. Toen in vroegere tijden in Egypte een pestepidemie uitbrak, schreef het gewone volk zijn beproeving toe aan goddelijke inmenging. In hun midden leefden namelijk allerlei vreemdelingen die er verschillende religieuze rituelen en offergebruiken op na hielden, waardoor de ceremoniële riten ter ere van de eigen goden in onbruik raakten. Vandaar dat de inheemse bewoners van het land meenden dat als zij de vreemdelingen niet verdreven, hun beproeving nooit ten einde zou komen. Daarom werden de vreemdelingen onmiddellijk uit het land verdreven.

De meest voortreffelijke en actieve mensen onder hen bundelden de krachten en, zo zeggen sommigen, spoelden aan in Griekenland en andere gebieden; hun leiders waren eerbiedwaardige mannen, onder wie in de eerste plaats Danaos en Kadmos. Maar een groter aantal kwam terecht in wat nu Judea heet, dat niet ver af ligt van Egypte en destijds onbewoond was. Aan het hoofd van hun kolonie stond Mozes, die zich onderscheidde in zowel wijsheid als moed. Toen hij het land in bezit nam, stichtte hij een aantal steden, waaronder de beroemdste van allemaal: Jeruzalem. Daarnaast liet hij de tempel bouwen die zij de diepst mogelijke eerbied toedragen; hij voerde hun rituelen in, evenals hun vormen van godsverering, tekende hun wetten op en vestigde hun politieke instituties. Ook verdeelde hij hen in twaalf stammen, aangezien dat wordt beschouwd als het perfecte getal en overeenkomt met het aantal maanden in een jaar. Hij liet echter geen enkele beeltenis van de goden voor zijn volk maken, aangezien hij van mening was dat God niet in menselijke gedaante verschijnt;

de hemel rondom de aarde zou louter goddelijk zijn en over het universum heersen.

De manier waarop ze offerden verschilde van die van andere volkeren. Datzelfde gold voor hun leefwijze, want als gevolg van hun verdrijving uit Egypte introduceerde hij een asociale en intolerante manier van leven. Hij selecteerde de mannen met de meeste beschaving en de grootste aanleg om het gehele volk te besturen, en benoemde hen tot priesters. Hij gaf hun de taak om zich bezig te houden met de tempel en de erediensten, en ook met de offers die moesten worden gebracht aan hun god. Hij stelde dezelfde mensen aan als de rechters in alle grote geschillen en vertrouwde hun de hoede toe over de wetten en gebruiken. Om deze reden hebben de Joden nooit een koning en wordt ongeacht welke priester die wordt beschouwd als in deugd en wijsheid verheven boven zijn collega's bekleed met het gezag over de mensen. Deze man noemen ze de hogepriester. Ze geloven dat hij fungeert als een boodschapper van de geboden van God. Hij is degene, zo wordt ons verteld, die in hun samenkomsten aankondigt wat er is voorbeschikt, en de Joden zijn zo volgzaam in zulke zaken dat ze zich uit diepe eerbied onmiddellijk op de grond werpen zodra de hogepriester de geboden tegenover hen uiteenzet. Onder aan hun wetten is zelfs de verklaring toegevoegd: 'Dit zijn de woorden die Mozes heeft gehoord van God en heeft verkondigd aan de Joden.'

Hun wetgever was ook zo vooruitziend om bepalingen voor de oorlog op te nemen en hij eiste van jongemannen dat ze de deugden van mannelijkheid en standvastigheid cultiveerden en meer in het algemeen elk soort ontbering doorstonden. Hij voerde militaire expedities aan tegen buurstammen. Nadat hij veel grond had geannexeerd verdeelde hij die onder het volk. Hij kende even grote percelen toe aan gewone burgers en grotere aan priesters, zodat zij, doordat ze aldus waren verzekerd van hogere inkomsten, zich uitsluitend konden concentreren op de verering van